

УДК 37.018.262: 355.

В.І. МІРОШНІЧЕНКО, Т.Ю. ГРУЗЕВИЧ

ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ СТАРШОКЛАСНИКІВ НА ОСНОВІ СІМЕЙНИХ ТРАДИЦІЙ

© Мірошніченко В.І., 2019

<https://orcid.org/0000-0002-3931-0888>

© Грузевич Т.Ю., 2019

<https://orcid.org/0000-0003-2803-3659>

<http://doi.org/10.34142/2312-2471.2019.61.13>

Стаття присвячена висвітленню ролі сімейних традицій у формуванні громадянської культури старшокласників. Автори констатують, що кожна сім'я має свої сімейні традиції. Автори розглядають такі чинники, які впливають на формування сімейних традицій: матеріальне та економічне забезпечення, соціальний статус та рівень освіти батьків, місце проживання (місто, село), звичаї та традиції в сім'ї, кількість членів сім'ї, ставлення до дітей тощо. Громадянська культура старшокласника в сучасних умовах розглядається як його готовність та здатність громадянина до активної участі в діяльності суспільства та держави на основі глибокого усвідомлення своїх прав та обов'язків. Запорукою національного відродження України є відновлення духовного багатства, збереження досвіду попередніх поколінь. І, навпаки, кожен незаповнений розрив у системі передачі етнокультурної інформації від одного покоління до іншого продовжуватиме вести до духовного зубожіння етносу, гальмуватиме розвиток патріотичних почуттів. У цьому практичний інтерес до вивчення та примноження українських народних звичаїв та сімейних традицій. Увага приділяється таким звичаям, як розумовий світогляд, втілений в рухах і діях, світосприйняття та відносини між індивідами. Зазначається необхідність проведення найважливіших державних свят у сімейних традиціях для формування громадянської культури старшокласників. Автори звертають увагу на те, що навчально-виховний процес у сім'ї організований педагогічно грамотно, якщо для всієї родини є важливими державні свята, події, історичні дати, а також сімейні традиції. Виокремлено такі напрями впливу сімейних традицій у формуванні громадянської культури старшокласників: інформаційний, емоційний, діяльнісний. Вплив сімейних традицій на формування громадянської культури старшокласників реалізується через них: інформаційний (оволодіння певними знаннями, ідеями, переконаннями щодо соціальних та громадянських цінностей); емоційний (позитивний чи негативний емоційний досвід, уточнення таких понять, як добро, зло, добродушність, грубість тощо); діяльнісний (залучення дітей до спільної суспільно корисної діяльності, надання їм можливості висловити власну громадянську позицію). Основними засобами впливу сім'ї на формування громадянської культури старшокласників є: особистий приклад, батьківський авторитет, духовний і моральний клімат

сім'ї, виховні традиції, праця, сімейні звичаї, свята, національна символіка тощо.

Ключові слова: громадянська культура, сім'я, сімейні традиції, старшокласники, виховання, суспільство.

Miroshnichenko V.I., Hruzevich T.U. Civil Culture Formation of High School Students on the Basis of Family Traditions

The article deals with highlighting the role of family traditions in the civil culture formation of high school students. The authors state that each family has its own family traditions. The authors consider the following factors that influence the family traditions formation: material and economic security, social status, level of parents' education, place of residence (city, village), customs and traditions in a family, number of family members, attitude to children, etc. The civil culture of a high school student in modern conditions is considered as his readiness and ability as a citizen to actively participate in activities of society and the state on the basis of a deep awareness of their rights and responsibilities. The key to the national revival of Ukraine is the restoration of spiritual wealth, the preservation of experience of previous generations. Conversely, every unfilled gap in the transmission system of ethno cultural information from one generation to another will continue to lead to the spiritual impoverishment of the ethnos, inhibit the development of patriotic feelings. This is the practical interest in studying and multiplying Ukrainian folk customs and family traditions. The attention is paid to customs as mental outlook embodied in movements and actions, world perception and relationships between individuals. It is noted that the need to have the most important public holidays in family traditions in order to develop the civil culture of high school students. The authors draw attention to the fact that the educational process in a family is organized pedagogically competently if public holidays, events, historical dates, as well as family ones, are important for the whole family. The influence of family traditions in the civil culture formation of high school students is realized in the following areas: information (mastering certain knowledge, ideas, beliefs about social and civil values); emotional (positive or negative emotional experience, clarification of such concepts as good, evil, kind-heartedness, rudeness, etc.); activity (involvement of children into joint socially useful activities, giving them the opportunity to express their own civil position). The main means of family influence to the development of civil culture of high school students are: personal example, parental authority, spiritual and moral climate in a family, educational traditions, labour, family customs, holidays, national symbols, history of the native land, native language, pedigree.

Key words: civic culture, family, family traditions, high school students, upbringing, society.

Постановка проблеми. У наш час актуальною є потреба нового філософського осмислення сутності процесу формування особистості, як національно свідомого громадянина. Сучасний рівень громадянської культури молоді не завжди відповідає реальним потребам суспільства, яке ставить перед кожним своїм громадянином вимогу дотримання норм загальнолюдської моралі, шанобливого ставлення до національної культури, її відродження, історичних здобутків свого народу. Тому проблема пошуку новітніх шляхів та засобів національної освіти сьогодні досить актуальна, а одним із пріоритетних її напрямків є формування громадянської культури підростаючого покоління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема формування громадянської культури фахівців є предметом наукових досліджень багатьох вчених (В. Борисов, П. Вербицька, В. Дзюба, А. Крицька та ін.). Різні аспекти цієї проблематики висвітлено в роботах вчених різних галузей. Автори застосовують різні підходи до визначення місця та ролі громадянської культури у структурі загальної культури особистості. Основні складові громадянської культури визначають у своїх працях філософи, історики, правознавці, політики, зокрема, М. Грушевський, Г. Сковорода, І. Франко, Д. Чижевський та ін.

У документах, що регулюють державну освітню політику (закони України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про позашкільну освіту», Указ Президента України «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні», Постанова Кабінету Міністрів України «Про основні орієнтири виховання учнів 1–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України», «Концепція державної сімейної політики» та ін.), значна роль приділяється завданням формування громадянина загалом і громадянської культури старшокласників зокрема.

Психологічним механізмам формування і розвитку особистості, на яких базується громадянська культура, присвячені дослідження І. Беха, Г. Костюка, Н. Потапчук та ін. У працях останніх років (І. Бех, В. Галузинський, В. Євтух, О. Шестопалюк та ін.) досліджуються проблеми розвитку ціннісно-морального ставлення особистості до Вітчизни, патріотизму як структурного елементу моральної свідомості та громадянської культури. Питанням патріотичного виховання засобами дійсності (природи, праці, поведінки) та різних видів мистецтва присвячені окремі положення праць В. Бутенка, Н. Волошиної, О. Савченко, О. Мазуркевича, Т. Потапчук та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Відомо, що сім'я – одна з найбільших цінностей, створених людством за всю історію свого існування. Жодна нація, жодна культурна спільнота не обійшлась без сім'ї. Не випадково А. Троффлер, досліджуючи історію людства, звернув увагу на трансформацію інституту сім'ї: «велика сім'я» аграрного періоду, «нуклеарна сім'я» промислової епохи, «різноманітна сім'я» інформаційної фази. Автор звертає увагу на те, що адаптуючись, сім'я змінює свою форму, функції, засоби комунікації, водночас, сам інститут сім'ї існує незмінно.

Сім'я виступає посередником між особистістю і суспільством, транслятором фундаментальних цінностей від покоління до покоління. Вона

здатна суттєво впливати на процеси суспільного розвитку, формування громадянських правовідносин, здатна сприяти нівелюванню соціальних потирич та напруги в суспільстві. Сім'я є соціальним інститутом, тобто суспільно обумовленим, але, як слушно звертає увагу І. Чеховська, має певну самостійність, що обумовлюється специфікою її функцій. З позицій державних інтересів найбільш значущими функціями сім'ї є демографічна, життєохоронна, виховання і соціалізації дітей, а також відтворення трудових ресурсів.

З позицій інтересів сім'ї і сімейних цінностей найбільш важливими причинами виникнення і збереження сім'ї є народження і виховання дітей, передача їм матеріальних і духовних цінностей [1, с. 51–52]. Водночас, недостатньо дослідженими залишаються питання ролі сімейних традицій у формуванні громадянської культури старшокласників.

Формулювання цілей статті. Метою статті є висвітлення ролі сімейних традицій у формуванні громадянської культури старшокласників.

Виклад основного матеріалу. Як зазначає О. Боровик, «Сім'я – це досить замкнуте об'єднання людей і в той же час атрибут життєдіяльності суспільства. Сім'я впливає на відносини у суспільстві, на характер усіх процесів суспільного життя. У житті сім'ї широкоаспектно розкривається внутрішній світ, індивідуальні якості особистості. Сім'ї належить щонайперша роль у системі утвердження національних та загальнолюдських цінностей. Найбільше родина впливає на розвиток духовної культури, на соціальну спрямованість особистості, мотиви її поведінки. Сім'я – це клітина суспільства» [2, с. 162].

Ще додається: «Яка сім'я, така держава і суспільство. Обов'язок батьків – виховувати дітей у послушанні та шані до старших. Обов'язком дітей у сім'ї є: шанувати, любити, слухати своїх батьків, родичів. Сім'я, як перша школа, навчає дитину рідної мови, практикує релігійне життя, плекає християнські традиції, формує характер і виховує чесноти як богословські, так і громадські, зокрема: правдивість, щирість, точність, чесність, милосердя та патріотизм. Сім'я формує серце та душу дитини, готує її до всебічного, повного життя і обов'язків» [2, с. 162].

У кожній сім'ї складаються свої сімейні традиції. На цей процес впливають різні фактори: матеріально-економічна забезпеченість, соціальний стан та рівень освіти батьків, місце проживання (місто, село), звичаї і традиції в родині, кількість членів родини, ставлення до дітей тощо. Провідними напрямками сімейного виховання є: моральне, фізичне, розумове, духовне, патріотичне, трудове, естетичне, громадянське, статеве. У межах нашого дослідження науковий інтерес становить громадянське виховання в сім'ї.

Якщо метою сімейного виховання є формування всебічно, гармонійно розвиненої особистості, формування в неї таких якостей, які допомагатимуть гідно перебороти труднощі та перешкоди, що трапляються на життєвому шляху, то метою громадянського виховання як складової сімейного виховання, на нашу думку, є формування громадянської культури майбутнього покоління. У цьому розумінні взаємовідносини у сім'ї мають бути для дитини ідеалом.

Способи вирішення завдань формування особистості дитини у сім'ї дуже різноманітні: це батьківський авторитет, домашній побут, духовний і моральний клімат сім'ї, праця, навчання, звичаї і традиції, суспільна думка, преса, радіо, телебачення, література, заняття спортом, свята тощо.

Аналіз результатів дослідження, на жаль, засвідчує тенденцію дезорієнтованості сучасної сім'ї відносно своєї ролі й можливостей виховання дітей у нових умовах. Основними причинами зниження виховного потенціалу сім'ї є саме знецінення традиційних сімейних цінностей, висока зайнятість батьків, гендерні стереотипи, низька якість виховних заходів, відсутність узгодженої стратегії (універсальних методик) виховання дітей тощо. Тому є потреба у вирішенні цих питань.

У цьому зв'язку варто згадати, що одними з основних принципів, закладених в основу Концепції державної сімейної політики України є: соціальне партнерство сім'ї та держави; пріоритетність інтересів кожної дитини незалежно від того, в якій сім'ї вона виховується, забезпечення виживання і захисту дитини, її повноцінного, фізичного, психічного, інтелектуального та соціального розвитку; наступність поколінь, що забезпечується передачею нащадкам сімейних, національних і культурних здобутків, традицій, звичаїв [3].

Сім'я є тим середовищем, де починає формуватися особистість дитини. Цей процес ще називають соціалізацією особистості. Особливістю сімейного виховання як складової соціалізації дитини, переконана Т. Кравченко, є деяка його самостійність. У сім'ї дитина отримує не лише уроки «абстрактної соціальності», а й залучається до тих соціальних відносин, які формують зміст її внутрішньої культури, сприяють соціальному становленню. При цьому преференції сім'ї, залученість її членів до суспільного життя, міра морально-емоційного забарвлення можуть сприяти як цілеспрямованій, так і стихійній соціалізації, підтримувати позитивну спрямованість цього процесу чи, навпаки, спричинювати його деструкцію [4, с. 176–177]. Соціалізація особистості має свої особливості у певному віковому періоді.

Старшокласники – це вікова категорія, для якої притаманним є створення стійкого образу «Я». У шкільному середовищі відносини, здебільшого, регламентуються наказами, інструкціями, певними правилами поведінки. Стосунки ж у сім'ї майже неможливо «урегулювати адміністративно». Вони є неформальними, міжособистісними. Саме тому від того, які традиції складаються в конкретній сім'ї, залежатиме сформованість громадянської культури старшокласників.

Громадянська культура старшокласника в сучасних умовах розглядається як готовність і здатність громадянина до активної участі у справах суспільства й держави на основі глибокого усвідомлення своїх прав і обов'язків. Громадянська культура виражається у таких громадянських якостях, як громадянська самовідданість, почуття національної гідності, почуття громадянського обов'язку і відповідальності, громадянська мужність, сповідування суспільно значущих цінностей [5, с. 226].

Почуття громадянськості впливає з самоусвідомлення

старшокласником себе як особистості, як самостійного, індивідуального члена суспільства, який має певні права і обов'язки, бере активну участь у прийнятті та здійсненні державних рішень і керується у повсякденному житті певними моральними нормами і цінностями [6–7].

Так, безпосереднім виразом почуттів, настроїв, переживань у зв'язку з пам'ятними подіями в житті суспільства, сім'ї, особи є свято. Метою свят є емоційними засобами передати досвід від покоління до покоління.

Звернення до історичного минулого, народних звичаїв диктує й нинішня етнонаціональна ситуація, котра характеризується зростанням національної самосвідомості населення, підвищенням інтересу до витоків традиційної культури, етнічної історії тощо. Запорукою національного відродження України є відновлення духовних багатств, збереження досвіду попередніх поколінь. І, навпаки, кожна незаповнена прогалина у системі передачі етнокультурної інформації від одного покоління до іншого буде і далі призводити до збіднення духовності етносу, гальмуватиме розвиток патріотичних почуттів. Саме в цьому полягає практичний інтерес до вивчення та примноження українських народних звичаїв та традицій у сім'ї для старшокласників.

Свята й обряди належать до числа інститутів, що регламентують різні сфери життя, особливо сімейну. Останнім часом дедалі більше національних ознак набувають державні свята. До сімейних обрядів належать: родильні, які відзначають народження людини; весільні, що освячують шлюб; поховальні й поминальні, що пов'язані зі смертю людини та вшануванням її пам'яті. У циклі сімейних обрядів сплелися дії, символи, словесні формули й атрибути, виникнення яких сягає різних епох і притаманне кожній з них соціальними, правовими, морально-етичними, релігійними нормами і поглядами.

Витоки формування сімейних обрядів нерідко були пов'язані з магічними актами, що мали різне функціональне призначення. Умовно їх можна поділити на спонукальні та запобіжні. Перші мали забезпечити щастя сім'ї, багатство та плодючість; другі – були спрямовані на захист людини від злих сил. У змісті весільних обрядів втілювались моральні норми, звичаї та світогляд, що формувались протягом століть. У них простежується міжпоколінна спадкоємність, котра зберегла різноманітні часові нашарування. З року в рік виникають нові обряди, старі поступово змінюються.

Сьогодні весілля зберігає традиційні дії: запрошення гостей, зустріч молодих, гостинна, розподіл короваю, обдаровування наречених, символічна посвята дівчини у жіноцтво (одягнення свекрухою фартуха молодій), ряження. Незмінними весільними атрибутами є: вінки, гільце, рушники, квітки, хустини і, звичайно, хліб. З ним запрошують на весілля, зустрічають і проводжають наречених до шлюбу, обдаровують гостей.

Світ сімейних звичаїв є неповторним джерелом громадянської культури для старшокласників. Звичаї – це не відокремлене явище в житті народу, а втілені в рухи і дію світовідчуття, світосприймання та взаємини між окремими людьми. Свята кожної пори року мають конкретну патріотично-виховну спрямованість, прославляють життя, утверджують творчі наміри, оспівують

господарність, щедрість, поетизують побажання здоров'я, щастя, добробуту, віру в націю, її краще майбутнє.

Так, з метою формування громадянської культури старшокласників у сім'ї необхідно, щоб у сімейних традиціях були такі свята, як День незалежності України, День захисника України, День Соборності України, День Гідності та Свободи, День пам'яті та примирення, день Перемоги над нацизмом у Другій світовій війні. Необхідно, щоб разом з батьками діти вшановували пам'ять загиблих за цілісність та незалежність України, відвідували музеї бойової слави, вшановували героїв Небесної сотні, вітали ветеранів Другої світової війни, воїнів АТО (ООС).

Наприклад, щороку навесні 8 чи 9 Травня може стати сімейною традицією посадити дерево як біля будинку, так і в мікрорайоні. Спільна праця згуртовує сім'ю, розвиває почуття відповідальності, самостійності, формує активне громадянське ставлення до рідного докільця. Також це буде знаком вшанування пам'яті героїв. У той же час це сприятиме охороні навколишнього середовища.

Так само може стати сімейною традицією для старшокласників щороку по-особливому відзначати День незалежності України: відвідати святкові заходи, що проводяться у рідному місті, по можливості брати в них участь, переглянути по телебаченню військовий парад та святковий концерт з нагоди Дня незалежності. Традиційний їх перегляд у сімейному колі сприятиме формуванню громадянської культури старшокласників.

На нашу думку, можна вважати, що виховний процес у родині організований педагогічно грамотно, якщо державні свята, події, історичні дати, як і родинні, не залишають байдужим жодного з її членів, від найстаршого до наймолодшого. Адже всі ці заходи є важливими чинниками формування громадянської культури старшокласників.

І не лише у свята, але й у будні виховний процес не припиняється. Якщо за сімейним обіднім столом щоденно дитині прививають бережливе ставлення до хліба, то, безумовно, дитина (старшокласник) і у школі, і потім у дорослому житті буде з повагою ставитися як до самого хліба, так і до людей, що його виростили, і до землі, на якій виріс хліб, до свого краю, народу.

Батьки мають розвивати у своїх дітей-старшокласників шанобливе ставлення до держаних символів: Гімну, Прапора, Герба. Треба навчити молоде покоління культури плюралізму думок. Людина XXI століття має розуміти і керуватися світоглядними принципами «Єдність в розмаїтті» та «Доповнення замість протиставлення» [8, с. 1].

Отже, вплив сімейних традицій у формуванні громадянської культури старшокласників реалізується за такими напрямками:

- інформаційний (оволодіння певними знаннями, уявленнями, переконаннями щодо суспільних та громадянських цінностей);
- емоційний (позитивний чи негативний емоційний досвід, з'ясування таких понять, як добро, зло, чуйність, грубість тощо);
- діяльнісний (залучення дітей до спільної суспільно корисної

діяльності, надання їм можливості вияву власної громадянської позиції).

Однак варто враховувати, що не всі сім'ї спроможні надати дитині реальну ґрунтовну інформацію про громадянську культуру, підкріплену позитивними прикладами сімейних традицій. У такому випадку, щоб здобути схвальне ставлення батьків, дитина намагається відповідати їх очікуванням, а відтак, обмежує певним чином особисту свободу вибору.

Сімейні традиції – це ті засади, на яких будується громадянська позиція. Отже, формування особистості в сім'ї має будуватися в такий спосіб, щоб дитина (старшокласник) відчувала себе і патріотом своєї Батьківщини, і громадянином світу.

Висновки. Отже, проведене дослідження переконує, що сім'я має вирішальний вплив на формування громадянської культури старшокласників. Зважаючи на вищесказане, вважаємо, що основними засобами впливу сім'ї на формування громадянської культури старшокласників є: особистий приклад, батьківський авторитет, духовний і моральний клімат сім'ї, виховні традиції, праця, сімейні звичаї, свята, національна символіка, історія рідного краю, рідна мова, родовід. Здійснене дослідження не вичерпує всіх аспектів порушеної проблеми – впливу сімейних традицій на формування громадянської культури старшокласників.

Перспективними напрямками подальших досліджень можуть бути: визначення завдань, основних чинників, впливу методів та методик, а також обґрунтування педагогічних умов формування громадянської культури старшокласників.

Література

1. Чеховська І. Державна сімейна політика в Україні: теорія і практика реалізації: монографія. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2013. 736 с.

2. Боровик О. В. Детермінанти та чинники формування патріотичної свідомості учнів аграрних ліцеїв. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : педагогічні та психологічні науки.* Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2007. № 38. Ч. II. С. 216–224.

3. Концепція державної сімейної політики : Постанова Верховної Ради України: від 17.09.1999 р. № 1063-XIV. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1063-14>.

4. Кравченко Т. В. Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи: монографія. К. : Фенікс, 2009. 416 с.

5. Чередняк Ю. Педагогічна спадщина Б.Н. Мітюрова у контексті становлення громадянського українського суспільства. *Наук. вісник Чернів. ун-ту : збірник наук. праць «Педагогіка та психологія».* Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2015. Вип. 760. С. 225–231.

6. Бабакіна О. Формування громадянськості майбутнього вчителя початкових класів у процесі професійної підготовки: дис... канд. пед. наук, Слов'янськ, 2008. 230 с.

7. Оганян М. В. Правове виховання студентської молоді як чинник формування їх громадянськості. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика: збірник наукових праць* / гол. ред. Г. П. Шевченко. Вип. 4 (79). Сєверодонецьк : вид-во СНУ імені Володимира Даля, 2017. С. 216–221.

8. Кремінь В. Г. Філософія освіти ХХІ століття. *Освіта України*. 2002. 28 грудня.

References

1. Chekhovska I. (2013). Derzhavna simeina polityka v Ukraini: teoriia i praktyka realizatsii [State family policy in Ukraine]: monohrafiia. Kamianets-Podilskyi: TOV «Drukarnia Ruta», 2013. 736 s. (in Ukrainian)

2. Borovyk O. V. (2007). Determinanty ta chynnyky formuvannia patriotychnoi svidomosti uchniv ahrarnykh litseiv. [Determinants and factors of students' formation of patriotic consciousness in agrarian lyceums] *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Seriia : pedahohichni ta psykholohichni nauky*. Khmelnytskyi : Vyd-vo NADPSU, 2007. № 38. Ch. II. S. 216–224. (in Ukrainian)

3. Kontsepsiia derzhavnoi simeinoi polityky (n.d.) [The concept of state family policy]: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy : vid 17.09.1999 r. № 1063-KhIV. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1063-14>. (in Ukrainian)

4. Kravchenko T. V. (2009). Sotsializatsiia ditei shkilnoho viku u vzaiemodii simi i shkoly [Socialization of school-age children in the interaction of family and school]: monohrafiia. K. : Feniks, 2009. 416 s. (in Ukrainian)

5. Cheredniak Yu. (2015). Pedahohichna spadshchyna B.N. Mityurova u konteksti stanovlennia hromadianskoho ukraïnskoho suspilstva. [Pedagogical heritage of B.N. Mityurov in the context of Ukrainian civil society formation]. *Nauk. visnyk Cherniv. un-tu : zbirnyk nauk. prats «Pedahohika ta psykholohiia»*. Chernivtsi: Chernivetskyi nats. un-t, 2015. Vyp. 760. S. 225–231. (in Ukrainian)

6. Babakina O. (2008). Formuvannia hromadianskosti maibutnoho vchytelia pochatkovykh klasiv u protsesi profesiinoi pidhotovky [Formation of citizenship for a future primary school teacher in the process of professional training]: dys... kand. ped. nauk, Sloviansk, 2008. 230 s. (in Ukrainian)

7. Ohanian M. V. (2017). Pravove vykhovannia studentskoi molodi yak chynnyk formuvannia yikh hromadianskosti [Legal education of student youth as a factor in their citizenship formation]. *Dukhovnist osobystosti: metodolohiia, teoriia i praktyka: zbirnyk naukovykh prats* / hol. red. H. P. Shevchenko. Vyp. 4 (79). Sievierodonetsk : vyd-vo SNU imeni Volodymyra Dalia, 2017. S. 216–221. (in Ukrainian)

8. Kremin V. H. (2002). Filosofiia osvity KhKhI stolittia [Philosophy of education in the XXI century]. *Osvita Ukrainy*. 28 hrudnia. (in Ukrainian).